

Tijdschrift

2024|1

ZEELAND

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Dossier:

Geopark Schelde Delta, leren van onze bodem

En verder:

Mario Molegraaf schreef vanaf 1995 de meeste recensies van Hans Warren

Tweedaags congres over de Vrede van Parijs 1323

Familiewapens op de schilderijen van Dirck van Delen

Losse nummers € 6,95

KZGW

Wij laten Zeeland schitteren

Jaar van Johannis de Rijke (2023-2024)

Regelmatig zet de stichting Blauwe Lijn een watermeester in de schijnwerpers. In 2023-2024 staat Johannis de Rijke centraal. De Stichting Blauwe Lijn is opgericht op 21 december 2018 (op de geboortedag van dr. ir. Johan van Veen) om een bijdrage te leveren aan de oplossing van waterproblemen nu en in de toekomst.

In het huidige Jaar van Johannis de Rijke zal de stichting Blauwe Lijn in samenwerking met Stichting Johannis de Rijke, Rijkswaterstaat, TU Delft, Hogeschool Rotterdam, Hogeschool Zeeland, gemeente Noord-Beveland, gemeente Amstelveen, Ambassade van Japan in Nederland en familie De Rijke diverse projecten opstarten en producten maken. Daarbij wordt de kalender Jaar van Johannis de Rijke gevolgd.

– 6 december 2023: Start van Jaar van Johannis de Rijke op Amstelveense begraafplaats Zorgvlied

met de inwijding van de buste en gedenknaald van Johannis de Rijke

- april 2024: Start kennisproject Johannis de Rijke - waterkeringen in Nederland en Japan. Dertig studenten maken berekeningen aan een Japanse rivier en de benodigde kering. Hierbij wordt gebruikgemaakt van de opgebouwde kennis van Johannis de Rijke
- april 2024: Tourtocht Waterrijk Zeeland met studenten van de Hogeschool Rotterdam en HZ University of Applied Sciences
- voorjaar 2024: Start kennisproject TU Delft Johannis de Rijke
- 6 december 2024: Lancering podcastserie Johannis de Rijke en een speciaal inspiratieboek over Johannis de Rijke
- 21 december 2024: Lancering Watertoekomstspel en Inspiratieboek Watermeesters van Nederland

Zeeuwse watermanager Johannis de Rijke nog altijd voorbeeldig voor Nederland

We hadden al het Jaar van Johan van Veen, de legendarische bedenker van het Deltaplan.¹ Ook enkele andere grote Nederlandse watermeesters worden als inspirerend voorbeeld voorgehouden aan jongeren die alsmaar water zien stijgen.² En nu is er het Jaar van Johannis de Rijke, beroemd in Japan en langzamerhand ook in Nederland. Een selfmade dijkwerker uit het negentiende-eeuwse Zeeland, die het schopte tot befaamd waterstaathervormer en mensenredder in Japan, spreekt sterk tot de verbeelding.

JOHAN STURM

Op 6 december 2023 werd het Jaar van Johannis de Rijke afgetrapt door een plechtigheid op de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam. Daar trekt nog steeds het graf van De Rijke bezoekers uit vooral Japan en Zeeland. De gemeente Amstelveen, eigenaar van de begraafplaats, heeft met het oog op die voortdurende belangstelling een kopie laten maken van de buste van De Rijke, die in 2000 geplaatst was door een Japanse stichting bij de Dorpskerk in zijn geboorteplaats Colijnsplaat. Het borstbeeld heeft op Zorgvlied een prominente plaats gekregen, dicht bij de hoofdingang en niet ver van het familiegraf waar het stoffelijk overschot ligt van De Rijke, zijn tweede echtgenote en een ongetrouwde dochter. Begin december werd dit bronzen sculptuur plechtig ingewijd door de Japanse ambassadeur in Nederland en de burgemeester van Amstelveen in tegenwoordigheid van enkele nazaten van De Rijke.

De herontdekking van een verloren zoon

Sinds de tweede helft van de tachtiger jaren van de vorige eeuw werd het Noord-Bevelandse dorpje Colijnsplaat aangedaan door bussen met Japanse toeristen. Die stopten dan bij een vervallen pandje in de Voorstraat, knipten hun kiekjes en vertrokken weer. We begrepen niet wat die kwamen doen. Tot enkele Japanse civiel ingenieurs en gezagsdragers zich

Johannis de Rijke in 1873.

richtten tot de toenmalige gemeente Kortgene met de vraag wat ter plaatse verder bekend was over die grote waterbouwkundige Johannis de Rijke. Die naam deed evenwel bij niemand een belletje rinkelen. Ja, toch wel: bij de bejaarde amateur-heemkundige Toos de Pree (1902-1998), die een herinnering had aan een familie De Rijke die in de Voorstraat had gehuisd. Onderzoek in de gemeentelijke archieven leerde dat er in het veelvuldig gefotografeerde huisje inderdaad een familie De Rijke had gewoond. Maar die was later verhuisd naar de Oost Kerkstraat, waar ter hoogte van het huidige huisnummer 9 Johannis was geboren op 5 december 1842. Ondertussen duiken tot op de dag van vandaag nog weleens foto's op van het inmiddels gerenoveerde pand Voorstraat 9 met de onjuiste toelichting dat dit het geboortehuis van Johannis de Rijke zou zijn.

Het nieuws over een onbekende beroemde zoon uit hun dorp bracht enkele inwoners van Colijnsplaat op de been. Een stichting, die nog steeds bestaat³, werd in het leven geroepen. Nader onderzoek werd verricht. Een Zeeuwse delegatie ging in 1998 op bezoek in Japan. Die werd daar royaal ontvangen en verbaasde zich over de alomtegenwoordigheid van de voormalige dorpsgenoot in de uitgestrekte delta bij de havenstad Nagoya, een eeuw na zijn terugkeer naar zijn vaderland. Er was een museum, een standbeeld, een wetenschappelijke biografie⁴, een uitkijktoren, een jaarlijkse regatta, een toneelstuk,

een stripboek, een tekenfilm. Ook elders in Japan bleek De Rijke algemeen bekend en geëerd en wordt er aandacht aan hem besteed in leerboeken voor diverse onderwijssoorten en -niveaus.

Een ereschuld ingelost

In het jaar 2000 werd groots gevierd dat Nederland en Japan 400 jaar betrekkingen onderhielden. In dat kader had op 15 mei van dat jaar het Kimoera Fonds het al genoemde Colijnsplaatse borstbeeld aan de toenmalige gemeente Kortgene geschonken. Later dat feestjaar werd op De Rijkjes geboortedag 5 december het standbeeld onthuld dat nog steeds op het noordelijke havenhoofd van Colijnsplaat staat. Het is een iconisch beeld, uitkijkend op een belangrijk watermonument: de Zeelandbrug. Het werd ingewijd door de toenmalige commissaris van de Koningin Wim van Gelder. Tijdens zijn redevoering op een salonboot in de haven werd hij ruw onderbroken door een ongenode sinterklaas. Dit tot ontsteltenis en verwarring, maar ook vermaak van de Japanse genodigden. De foto toestellen klikten. En de Zeeuwen zongen gnuivend: 'Sinterklaasje kom maar binnen!'

Nederland loste in datzelfde jaar zeker een ereschuld aan Japan in met een voortreffelijk gedocumenteerde bundel studies over de Nederlands-Japanse watermannen⁵ en de bijbehorende speelfilm/documentaire van regisseur Louis van Gasteren⁶. Ook verscheen een facsimile van De Rijkjes interessante verslag van zijn terugreis naar huis, na dertig jaar waterwerken in Japan, via de toen net geopende trans-Siberische spoorlijn.⁷

In de zomermaanden 2018 heeft de stichting Johannis de Rijke, in nauwe samenwerking met het Watersnoodmuseum, een expositie over leven en werk van De Rijke ingericht in de Dorpskerk van Colijnsplaat. Die tentoonstelling werd later dat jaar in het Watersnoodmuseum te Ouwkerk herhaald.

De in december onthulde kopie van het Colijnsplaatse borstbeeld op Zorgvlied heeft een qr-code die linkt aan actuele informatie over De Rijke op colijnsplaat.info.

Na ruim een kwart eeuw Nederlandse inspanningen staat De Rijke terecht weer in Zeeland en in zijn geboortedorp op de kaart.

Johannis de Rijke was de zoon van een christelijk-afgescheiden aannemer van dijk- en polderwerken en keuterboer Pieter de Rijke (1815-1868) in Colijns-

plaat. Toen Johannis vijf jaar oud was verhuisde het gezin naar Borssele. Later woonden ze in Hoedekenskerke, Goes en vanaf 1863 weer in Colijnsplaat, vanwaar de jonge Johannis in 1865 vertrok naar Schellingwoude ten noordoosten van Amsterdam.

Johannis had leren werken aan waterkeringen in de praktijk bij zijn vader. Al gauw was gebleken dat de knaap zeer behendig en schrander was. Om zijn technisch vernuft theoretische voeding te geven, vertrouwde zijn vader hem toe aan de zorgen van Jacobus Le Bret (1819-1906) in Goes, een Waterstaatsingenieur en latere hoogleraar te Delft. Deze onderwees de jonge Johannis in onder meer wis-, meet- en werktuigkunde en bleef bovendien levenslang zijn weldoener.

Carrière maakte Johannis bij het gigantische en gecompliceerde bouwproject van de Oranjesluizen aan de noordoostelijke kant van Amsterdam (1865-1870). Ondanks het gebrek aan formele beroepscholing werd hij aangesteld als hoofdopzichter. Zijn leidinggevende daar, de civiel hoofdingenieur

Voor vreemde ingenieurs is Japan het land bij uitnemendheid om van ijdelheid te genezen

Cornelis van Doorn (1837-1906)⁸, was een van het dozijn waterbouwexperts dat in het kader van de alomvattende landelijke modernisering in Japan was uitgenodigd door de overheid aldaar. Van Doorn reisde in 1872 naar Japan om te adviseren over waterbouwkundige hervormingen na de openstelling van Japan voor westerse handel, wetenschap en technologie halverwege de negentiende eeuw. Toen bleek dat dit een veel omvangrijker klus was dan het zich aanvankelijk liet aanzien, haalde Van Doorn in 1873 het jeugdige talent De Rijke, toen amper 30 jaar, naar het verre oosten. In september 1873 kwam deze met vrouw⁹ en kinderen en enkele collega's aan in Osaka. De Rijke zou, afgezien van reizen naar zijn vaderland tijdens verlofperiodes, bijna ononderbroken dertig jaar in Japan blijven. Hij maakte zich bij tal van projecten verdienstelijk. Met name voor het ontwerp van zeehavens, geschikt om grote stoomschepen te ontvangen (Tokio, Yokohama, Osaka, Kioto, Nagoya, Kobe, Mikuni, Niigata, Nagasaki). Maar ook de aanleg van kanalen en de

Johannis de Rijke (midden met bolhoed, wandelstok en duim achter broeksband) op een waterwerk in Japan in uitvoering met hoge ambtenaren, collega's en werklui (circa 1880, locatie en maker onbekend).

kanalisatie van rivieren, het tegengaan van erosie, bevorderen van dijkbouw en polderwerken, irrigatie, verbetering van agrarische condities. Het meest springt evenwel in het oog zijn onvermoeibare verkondiging van het evangelie van de eeuwenoude waterschappen in Nederland: waterbeheer is een kwestie van samenwerking en gedeelde inspanningen.

Zuinig en ietwat melancholiek

In Japan hield De Rijke de vakliteratuur goed bij. Hij liet tijdschriften en boeken overkomen en onderhield intensieve correspondenties met vakbroeders. Ook bemoeide hij zich zelfs nog weleens met de Nederlandse waterstaatkundige actualiteit. Zo maakte hij in het Nederlandstalige vaktijdschrift voor civiele ingenieurs in 1889 gewag van een even praktische als probate Japanse oplossing bij oevervallen: laat bomen met wortels en takken in de rivier zakken en verzwaar ze met stammen en rotsen. De Rijke realiseerde zich natuurlijk dat deze werkwijze gemakkelijker is in het beboste en stenenrijke Japanse rivierengebied. Maar hij gaf het thuisfront toch diverse tips om deze aanpak in het slijkgebied

van de Westerschelde (hem zeer vertrouwd van vroeger) toch mogelijk en betaalbaar te maken.¹⁰ Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat zijn interventies in Nederland werden opgepikt.

In het verre oosten werd hij gerespecteerd, zowel door Nederlandse collega's, alsook door Japanse medewerkers en superieuren. De Rijke gold als kundig, nuchter, zakelijk, vindingrijk, creatief, plichtsgetrouw, vasthoudend, betrouwbaar, oprecht, godvrezend, met een duidelijke afkeer van bedrog en huichelarij, ijverig, ambitieus, bezeten van zijn werk. Maar ook als een lastige klant. Het schuurde nogal van beide kanten. In de grotendeels nog onuitgegeven brieven aan collega's en het thuisfront liet De Rijke zich regelmatig geïrriteerd en laattunkend uit over de 'Jaapjes'.¹¹

Hij was, zoals meer Zeeuwen, zuinig en ietwat melancholiek.¹² Hoewel zonder formele scholing, werd hij relatief goed betaald¹³. Hij werd opgenomen in de ambtelijke hiërarchie en niemand maakte zich druk om het ontbreken van hogeronderwijsdiploma's en -titels. Hij schopte het zelfs tot de bestuurlijke rang van wat vertaald kan worden als waterstaats-

Fotomontage van het beeld van De Rijke op de noordelijke havendam te Colijnsplaat (opgericht in 2000) en van een trotse meervoudig gedecoreerde De Rijke (circa 1910) (bron: gemeente Noord-Beveland).

commissaris of onderminister van waterstaat. Hij werd meermaals uitgenodigd aan het keizerlijk hof¹⁴ en verwierf verschillende hoge onderscheidingen, zowel in Japan, als in Nederland en België.

Terwijl Nederlandse collega's in de waterbouwkundige hervorming van Japan veelal al snel weer terugkeerden naar het vaderland, bleef De Rijke steeds maar in Japan. Ongetwijfeld omdat hij er meer verdiende en meer gerespecteerd werd dan in Nederland voor hem als omhooggevallen praktijkman zou zijn weggelegd. Maar zijn egodocumenten laten zien dat hij als Nederlandse neocalvinist grote moeite had met de Japanse cultuur, gebruiken en ethos. Daar kon hij slecht mee omgaan, maar hij moest wel blijven. Vanaf het jaar 1890 was hij nog slechts de enige Nederlandse waterman in Japanse dienst.

In Nederland en in China

In 1903 keerde hij toch terug naar Nederland. Zijn tweede echtgenote en kinderen hadden reeds in 1900 nog de klassieke overtocht over zee gemaakt.

Maar de nieuwsgierige ontdekkingsreiziger en techfanaat De Rijke zelf wilde de nieuwe trans-Siberische spoorlijn weleens uitproberen. Hij rapporteerde er enthousiast over.¹⁵

In 1905 vertrok hij voor een vijftal jaren opnieuw naar het verre oosten, ditmaal om een oud plan van hem in China uit te voeren. Reeds in 1876 hadden De Rijke en zijn collega, mentor en al snel ook levenslange vriend, de Delftse ingenieur George Arnold Escher (1843-1939)¹⁶, onderzoek bij Shanghai gedaan en een eerste plan voor een verbeterde bereikbaarheid van deze havenstad geschreven in opdracht van de internationale kamer van koophandel aldaar. Tot De Rijkjes frustratie was dit projectvoorstel enkele decennia in een Chinese la blijven liggen. In 1897 vroeg men hem echter opnieuw om een plan. In vervolg daarop komt in 1905 dan eindelijk echt de opdracht van de Chinese regering om de uitvoering te superviseren. De aanbesteding wordt gewonnen door een Nederlandse aannemerscombinatie. De Rijke bleef tot 1910 in de buurt, maar liet de verdere uitvoering over aan zijn toen twintigjarige zoon

Hendrik (1890-1919). Hendrik de Rijke is door ziekte vroegtijdig en kinderloos gestorven, maar zijn standbeeld staat nog altijd in Nantong.

Na periodes in Oosterbeek (waar zijn oude leermeester Le Bret¹⁷ woonde) en Haarlem is Johannis laatstelijk in Amsterdam beland, waar hij op 20 januari 1913 op zeventigjarige leeftijd is gestorven. Zoals gezegd ligt hij begraven op Zorgvlied.¹⁸

De delta van Nagoya

Het meest uitbundig wordt De Rijke in Japan herdacht vanwege zijn grootse prestaties in de delta bij de Japanse havenstad Nagoya, circa 400 kilometer ten westen van Tokio. Dat was al eeuwen een calamiteus gebied. Er lopen drie grote rivieren doorheen, de Kiso, de Ibi en de Nagara. Deze monden uit in de Isebaai.

De rivieren waren zeer onstuimig en onvoorspelbaar. Door onderlinge verschillen in stroming en afvoer ontstonden er doorbraken, dwarsverbanden en vertakkingen. Het gebied had voortdurend te maken met overstromingen, die niet zelden tot omvangrijke verliezen aan mensen- en dierenlevens, gewassen en infrastructuur leidden. Al eeuwenlang waren plannen gemaakt en pogingen ondernomen om deze periodieke rampspoed te remediëren, maar zonder resultaat. Dit moet geweten worden aan gebrekkige ervaring, kennis en techniek, onvoldoende inzicht in oorzaken, en het ontbreken van juiste mensen, voldoende middelen en brede onderlinge samenwerking. Johannis de Rijke heeft vanuit zijn expertise en praktische inzichten kunnen zorgen voor een adequate analyse van de complexe situatie. Van 1878 tot 1900 heeft hij onderzoeken in het gebied gedaan, oorzaken in kaart gebracht en plannen voor verbeteringen ontworpen.¹⁹ En hij heeft draagvlak bij de Japanse collegae, overheden en bevolking weten te verwerven voor kostbare en ingrijpende maatregelen die zijns inziens onvermijdelijk waren.

De Rijkjes oplossing omvatte beproefde Nederlandse waterbouwkundige maatregelen, zoals het kanaliseren van de betrokken rivieren, aanleg van strekdammen om de stromingen te kunnen beheersen, dijkverhogingen, afsluitingen van onwenselijke verbindingen, bouw van sluizen en planmatige irrigatie in plaats van onverwachte inundaties. Maar De Rijkjes visie was nog fundamenteler en weidser: hij begreep dat voor het welslagen van zijn aanpak de samenwerking van

alle betrokken partijen afgedwongen moest worden. Dat ging in tegen vele geplogenheden en belangen, zoals lokale versnippering en kaalslag op de bergellingen. Commerciële houtkap veroorzaakte steeds erosie en oncontroleerbare watervloeden, die de lagergelegen watergangen in feite oncontroleerbaar en onbevaarbaar maakten.

Het jarenlange voortraject van zijn masterplan heeft het uiterste gevegd van De Rijkjes lijdzaamheid, ootmoed en doorzettingsvermogen. In zijn eigen woorden: 'Voor vreemde ingenieurs is Japan het land bij uitnemendheid om van ijdelheid te genezen.'²⁰ Maar hij heeft het gered.

Besluit

De uitvoering van het voorgestelde project in Nagoya tussen 1887 en 1912 is grotendeels zonder directe bemoeienis en buiten aanwezigheid van de bedenker zelf uitgevoerd. De Rijke was ten tijde van de tweede helft van de werkzaamheden trouwens niet eens meer in Japan. Hij zal bij zijn dood in 1913 niet op de hoogte zijn geweest van de recente voltooiing - na een kwarteeuw - van zijn grootse plannen in de delta bij Nagoya.

De Japanse erkentelijkheid voor de begaafde Zeeuwse waterbouwer is in het licht van bovenstaande uiteraard vooral groot in het gebied rond Nagoya. In 1987 werd daar, inclusief sokkel, een vier meter hoog standbeeld opgericht. In Colijnsplaat is, zoals gezegd, in 2000, met onder meer steun uit Japan en van Nederlandse waterbouwbedrijven, een kopie onthuld.

Terecht dat de stichting Blauwe Lijn een Jaar van Johannis de Rijke heeft geïnitieerd!

Dr. Johan C. Sturm (Goes 1953) was van 1971 tot 2014 in tal van hoedanigheden verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis, promoveerde, diende een kwarteeuw als docent en onderzoeker. Ook was hij in vrijwel alle faculteiten en diensten actief als bestuurder, manager, adviseur, vertolker, sinterklaas en klusjesman. Sinds eind 2022 woont en rust hij te Middelburg en soms op Colijnsplaat.

Geraadpleegde bronnen

Wouter van Cleef, Bij de honderdste sterfdag van Johannis de Rijke (1842, Colijnsplaat - 2013, Amsterdam). Een Zeeuws oog voor waterbouw in Japan. Rijkswaterstaat (2013)

Louis van Gasteren (redactie), Die eeuwige rijst met Japansche thee. Brieven uit Japan van Nederlandse watermannen 1872-1903. Zonder plaats, 2003

Louis van Gasteren, In een Japanse stroomversnelling Nederlandse watermannen in Japan 1872-1903. Speelfilm en documentaire 2002

L.A. van Gasteren en anderen (redactie), In een Japanse stroomversnelling. Berichten van Nederlandse watermannen - rijswerkers, ingenieurs, werkbazen -, 1872-1903. Amsterdam/Zutphen, 2000

Louis van Gasteren, Nederlandse watermannen in Japan. In: Leonard Blussé en anderen (redactie), Bewogen Betrekkingen. 400 jaar Nederland-Japan. Teleac/NOT (2000), 185

Jan de Jonge, Waterbouwkundige Johan van Veen (1893-1959). Het jaar van Johan van Veen. Stad en Lande 56, 154 (maart 2019), 9-12

Yoshiyuki Kamibayashi, The background of G.A. Escher, Hollander engineer who supported J. de Rijke for 40 years. Historical Studies in Civil Engineering 19 (1999), 399-406

Yoshiyuki Kamibayashi, Johannes de Rijke. De ingenieur die de Japanse rivieren weer tot leven bracht. Zutphen, 1999

J. de Rijke, Banjirs en vlooden in Japan. De ingenieur. Orgaan van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 15 (1900), 36, 544-548

Joh. de Rijke, Iets anders omtrent oeververdediging in Zeeland. De ingenieur 4, 41 (1889), 345-347

Joh. de Rijke, Zomerreis van Oost-Azië naar Nederland met de Trans-Siberischen Spoorweg. Goes, 2000 [facsimile; oorspronkelijk: Wageningen, 1904]

R.A. van Sandick, Nederlandsche waterbouwkundigen in China. De verbetering van de Woosung of Whangpoo, den waterweg van Shanghai. De ingenieur. Orgaan van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 31 (1907), 31, 583-585

Johan Sturm en Anton van der Weele, Bij de heruitgave in 2000 van dit reisverslag uit 1904. In:

Joh. de Rijke, Zomerreis van Oost-Azië naar Nederland met de Trans-Siberischen Spoorweg. Goes, 2000, 137-147

Bert Toussaint, Johannes de Rijke (1842-1913). Japanse verering voor Colijnsplaatse watergod. Zeeuws Tijdschrift 50 (2000), 3, 28-32

Relevante zoektermen op internet, leidend onder meer naar Wikipedia, Zeeuwse Ankers, Gemeente Noord-Beveland, colijnsplaat.info, Trésor der Hollandsche Waterbouw, Delpher

ADVERTENTIE

MU
ZEE
M

Ga mee naar zee!

Beleef de maritieme geschiedenis van Zeeland

Het Maritiem Museum Zeeland is geheel vernieuwd!

- Maritieme schilderkunst en sublieme zeegezichten
- Archeologische vondsten uit scheepswrakken
- Speciale aandacht voor rol Zeeland in slavenhandel
- Scheepsmodellen van vroeger en nu
- Audiotour met prachtige video animaties

MARITIEM
MUZEEUM
ZEELAND

Nieuwendijk 11
Vlissingen

muzeeum.nl

Noten

- 1 De Jonge (2019).
- 2 <https://www.stichtingblauwelijs.nl/tresor/watergrootmeesters/>
- 3 Om administratieve redenen is de Stichting Johannis de Rijke sinds 2020 ondergebracht bij de Stichting Nehalennia. Al decennia opereerden beide stichtingen als een personele unie.
- 4 Met Japanse financiële steun kwam ook een Nederlandse vertaling uit: Kamibayashi (1999).
- 5 Van Gasteren (2000).
- 6 Van Gasteren (2002)
- 7 Sturm en Van der Weele (2000).
- 8 Zijn door Japanners gefinancierd praalgraf treft men aan op De Nieuwe Ooster in Amsterdam.
- 9 In tegenstelling tot menig ingehuurde adviseur moest de neocalvinistische De Rijke blijkens zijn brieven niets hebben van de makkelijk verkrijgbare en van veel zijden aangeboden diensten van Japanse dames. Dit kon gastgevers danig in verlegenheid brengen. De Rijke was een echte gezinsman: vrouw en kroost meenemen op zo'n Japanse missie was bepaald geen usance. Toen zijn eerste vrouw overleed, haalde hij snel een vervangster in Nederland.
- 10 De Rijke (1889).
- 11 De Rijke heeft heel veel gecorrespondeerd. Dankzij inspanningen van met name Van Gasteren en zijn echtgenote Joke Meerman is een deel daarvan toegankelijk.
- 12 Sturm en Van der Weele (2000), 141.
- 13 Al beklagt vriend Escher zich in een brief aan zijn moeder over de lagere betaling van De Rijke dan van zijn gestudeerde collega's, terwijl Escher duidelijk veel meer opheeft met De Rijkjes vaardigheden en inzichten (Van Gasteren (2003), 377).
- 14 Johannis moest de invitatie voor een receptie ten paleize ter ere van de kroonprins afslaan, omdat de kuyperiaan mevrouw De Rijke (zij correspondeerde met de nieuwgereformeerde voorman Abraham Kuyper (1837-1920)) niet met het voorgeschreven decolleté bliefde te verschijnen.
- 15 De Rijke (2000).
- 16 Vader van de wereldberoemde graficus M.C. Escher (1898-1972).
- 17 Le Bret, ingenieur en docent aan de (latere) Technische Universiteit Delft, heeft verschillende kinderen van De Rijke opgevangen in het vaderland en een Nederlandse opvoeding en scholing helpen verschaffen.
- 18 Escher hield een roerende grafrede bij de begrafenis op 23 januari (de tekst in Van Gasteren (2003), 418).
- 19 De Rijke (1900).
- 20 De Rijke (1900), 548.

ADVERTENTIE

DAMEN
NAVAL

SECURING OUR SEAS

damenaval.com